

نظام سلسله مراتبی سکونتگاهها و سطح بندی خدمات روستایی (نمونه شهرستان سرخس)

چکیده

این تحقیق با استفاده از اطلاعات میدانی، نظر کارشناسان، به کارگیری GIS و در نظر داشتن ضوابط خدمات رسانی و لحاظ شرایط محیطی به سطح بندی سلسله مراتبی سکونتگاهها و خدمات روستایی و نهایتاً نیازسنجی به انجام رسیده است. برای تعیین اولویت در ارائه خدمات روستایی بایستی ابتدا به جمع آوری اطلاعات لازم از خدمات روستایی در کلیه سکونتگاههای روستایی پرداخت. اطلاعات جمع آوری شده در سطح شهرستان، شامل ۴۱ خدمت اساسی در قالب خدمات آموزشی - فرهنگی، بهداشتی - درمانی، اداری - مدیریتی، زیربنایی، رفاهی، تولیدی و بازرگانی (هفت گروه اصلی) تنظیم شده‌اند. از سوی دیگر، بنا بر ضرورت بازنگری در طبقه بندی آمارهای جمعیتی و نیازهای خدماتی، منطبق با تحولات جمعیتی جدید و در قالب تقسیمات سیاسی جدید کشوری نیز در پرسشنامه تنظیمی جمع آوری گردیده است. پس از بررسی وضع موجود نظام استقرار سکونتگاهها، شبکه خدماتی و شناسایی توان عملکردی سکونتگاهها براساس موقعیت جغرافیایی، جمعیت، امکانات موجود، شبکه ارتباطی - زیربنایی، تقسیمات سیاسی - اداری، مرکزیت سیاسی - اداری و با توجه به مسایل امنیتی - استراتژیکی، اقدام به سطح بندی سکونتگاههای روستایی در قالب منظومه‌ها، مجموعه‌ها، حوزها و اقمارها همراه با تهیه نقشه‌های مربوط شده است.^(۱)

درآمد:

بررسی برنامه‌های توسعه گذشته نشان می‌دهد که علی‌رغم توجه ظاهری به روستا و مسائل روستایی، در عمل اعتبارات اختصاص یافته به مناطق روستایی در سطح پایینی قرار داشته است. بسیاری از برنامه‌های تهیه شده و طرحهای پیشنهادی در زمینه توسعه و عمران روستایی به دلیل تنگناهای مالی و محدودیتهای دیگر از

جمله نبود زیرساختهای لازم و ناتوانی در مشارکتهای مالی جوامع روستایی به اجرا در نیامده و یا به صورت نیمه تمام رها شده است. غفلتهای به عمل آمده، رفته رفته مهاجرت گروهی روستائیان به شهرهای بزرگ و گسترش زاغه نشینی و مشکلات شهری را دامن زده است. به ازای ایجاد یک شغل جدید در شهرها، چندین روستایی بیکار به شهر آمدند و موجب شدند تا مخارج بیشتری صرف مسکن، تأسیسات زیربنایی و خدمات عمومی شود. به نظر می رسد بسیاری از ناکامیهای فعلی جوامع روستایی کشور به نحوه انتخاب سیاستها و استراتژیهای توسعه در دهه‌های گذشته مربوط می باشد. امروزه برنامه‌ریزی مراکز روستایی پس از مدتها فراموشی وارد عرصه برنامه ریزی شده است. پس از انقلاب اسلامی و درک اهمیت خود کفایی در محصولات غذایی، تولید کالاهای اساسی در دستور کار بخش کشاورزی قرار گرفته و براساس آن، بهبود شرایط جامعه روستایی به عنوان بستر تولید محصولات کشاورزی اهمیت پیدا کرده است.

بیشتر کشورها و برنامه‌ریزان توسعه ملی و منطقه‌ای در حال حاضر به توسعه همه جانبه روستایی به عنوان مشوق فعالیتهای کشاورزی و غیر کشاورزی در آمدنزا و اشتغالزا، تأکید دارند. توسعه روستا شهرها، شروع طرحهای مربوط به امور عمومی، تأمین خدمات اجتماعی و رفاهی و مشارکت عامه در تصمیم گیری امور و ایجاد ارتباط مناسب بین جوامع شهری و روستایی به منظور تسهیل توسعه منطقه‌ای و نهایتاً توسعه فیزیکی سکونتگاهها، در برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورها، مورد تأکید قرار گرفته است. از آنجا که یکی از اهداف برنامه‌ریزی روستایی، بهسازی شرایط زندگی در روستاست، لذا باید روستایی بتواند از بهداشت بهتر، آموزش بیشتر و رفاه عمومی مناسبتر برخوردار گردد. این موضوع می تواند با بالا رفتن سطح تولید ارتباط مستقیم داشته باشد. (کامران، ۱۳۷۴: ۲۶)

در ایران به دلیل پراکندگی در استقرار آبادیها، برنامه‌ریزی فیزیکی هزینه‌های زیادی را شامل است، بخصوص هزینه احداث راه، لوله کشی آب آشامیدنی و برق رسانی بسیار پرهزینه خواهد بود. در حالی که در آبادیهای متمرکز که مسکن در یک محدوده مشخص استقرار یافته‌اند، می توان با هزینه سرانه بسیار کم به ارائه خدمات پرداخت. این موضوع می تواند در شاخص سرانه برخورداری از امکانات و خدمات عمومی، که به عنوان یکی از شاخصهای توسعه فیزیکی نقاط روستایی محسوب می شود، اثر گذاشته و عدم تعادل‌های منطقه‌ای در این زمینه را موجب گردد، چرا که اعتبارات دولتی با توجه به جمعیت روستایی و سایر شاخصهای برخورداری، به بخشها و شهرستانها اختصاص می یابد. بنابراین در صورتی که روستاهای یک شهرستان پراکنده

و متفرق باشند از آنجا که معیار تفرق و پراکندگی در تخصیص اعتبارات در نظر گرفته نمی شود، لذا اعتبار تخصیص یافته نمی تواند نیازهای خدماتی و برنامه ریزی فیزیکی روستایی آن شهرستان را بهبود بخشد. (یاسوری، ۱۳۸۰: ۲۴)

همچنین میزان جمعیت آبادیها نیز، که در تعیین آستانه های خدمات رسانی مؤثراند، می تواند نظام برنامه ریزی فیزیکی روستاها را تحت تأثیر قرار دهد. ارائه هر نوع از خدمات دارای ضوابط و معیارهایی است که توسط دستگاههای اجرایی ذی ربط تعیین می شود. ضوابط و معیارها با توجه به امکانات اعتباری، حجم عملیات و کارایی و توجیه اقتصادی تدوین می شود؛ به عنوان مثال در ارتباط با احداث راه، جمعیت و در خصوص ارتقاء کیفیت راه، وضعیت اقتصادی و اجتماعی روستاهای منطقه به عنوان معیار اصلی در نظر گرفته می شود. (آسایش، ۱۳۷۵: ۹۰)

بنابراین هر نوع از خدمات دارای ضوابط و معیار خاص خود است. هر چه روستا پر جمعیت تر باشد، از خدمات برتر و تخصصی تر بهره مند خواهد شد. خدمات برتر دارای آستانه های جمعیتی بیشتر خواهد بود. این استانداردها گاهی براساس روشهای علمی و از طریق فرمول خاصی صورت می گیرد و گاهی نیازها و محدودیتهای اجتماعی و فرهنگی تعیین کننده اند؛ مثلاً برای تعیین تعداد اتاق درسی مورد نیاز می توان از طریق فرمول زیر عمل کرد، در حالی که در وضع موجود ملاکهای مورد نظر، تعداد دانش آموز و تعداد کلاس فیزیکی است.

$$C = \frac{p \times R_{p.a} \cdot R_{p.e}}{N \times S}$$

$$C = \frac{\text{میزان ثبت نام جمعیت در مدرسه} \times \text{درصد جمعیت در مدرسه} \times \text{کل جمعیت در تمام ناحیه مورد نظر}}{\text{تعداد کلاس در هر اتاق درس (تعداد شیفت)} \times \text{تعداد افراد در هر کلاس}}$$

روش تحقیق

نوشتار حاضر حاصل طرح پژوهشی «بهنگام سازی سطح بندی سکونتگاههای روستایی استان خراسان» است که به صورت مشترک بین سازمان مدیریت و برنامه ریزی خراسان و دانشگاه فردوسی مشهد اجرا شده است. به منظور جمع آوری اطلاعات مورد نیاز در خصوص برخورداری روستاها از امکانات و خدمات،

جدولی طراحی و براساس توافق و همکاری دفتر طرح و برنامه استانداری خراسان به بخش‌های سراسر استان ارسال گردید. پس از جمع‌آوری اطلاعات به تشکیل بانک اطلاعات در محیط نرم‌افزاری اکسل اقدام شد. سپس به منظور تحلیل مکانی لایه‌های مورد نیاز، شامل لایه توپوگرافی، راهها، نقاط روستایی و تقسیمات سیاسی و اداری در محیط جی.آی. اس تهیه و به اطلاعات توصیفی جمع‌آوری شده، متصل گردید. نهایتاً پس از شناسایی منظومه‌ها، مجموعه‌ها و حوزه‌های روستایی نقشه سطح بندی نیز تهیه گردیده است.

ملاکهای تعیین مرکزیت فضاهای روستایی

در راستای توسعه روستایی لازم است روستاها از خدمات و امکانات بهره‌مند شوند، اما به دلیل محدودیت امکانات مالی دولت و ملاحظات دیگر نمی‌توان به همه روستاها و آبادیها امکانات داد، لذا باید بررسی کرد چه امکاناتی به چه روستاهایی باید داده شود. همچنین ضرورت‌هایی وجود دارد که سلسله مراتبی سکونتگاههای روستایی را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد، برخی از این ضرورتها شامل موارد زیر است:

- ضرورت توزیع بهینه امکانات اساسی برای تقویت ساختارهای اقتصادی در راستای توسعه روستایی؛
 - عدم امکان استقرار تمامی امکانات اساسی در تمامی روستاها؛
 - براساس دیدگاه سیستمی هر روستا مانند جزئی از سیستم باید نقشی در خور بر عهده گیرد.
 - با توجه به اهمیت موارد بالا و در نظر داشتن ملاکهای زیر به سطح بندی روستایی اقدام شده است:
 - جمعیت و روند تحولات آن (امتیاز بیشتر برای جمعیت بیشتر با آهنگ رشد مثبت و بیشتر)؛
 - موقعیت مکانی مناسب برای پوشش آبادیهای پیرامون - امکانات خدماتی و زیربنایی موجود؛
 - توان اقتصادی و قابلیت‌های توسعه (منابع طبیعی و زمینه‌های مناسب برای توسعه کلیه بخشهای اقتصادی)؛
 - خدمات موجود در هر روستا (۴۱ خدمت) براساس موجود بودن، اهمیت و نقش آنها در مناطق روستایی؛
 - وضعیت سیاسی - اداری و فاصله روستاها از مرکز شهرستان، مرکز بخش و دهستان؛
 - نوع راه؛ آسفالت، شوسه، خاکی و مالرو - مرزی بودن و موقعیت استراتژیکی - امنیتی.
- در زمینه چگونگی تعیین منظومه‌ها، مجموعه‌ها و حوزه‌ها و سطح بندی سکونتگاههای روستایی از روش کارکردی استفاده شده است. این روش در ایران به دلیل کمبود سرمایه برای ایجاد تأسیسات در روستاها،

می‌تواند روش مناسبی باشد، زیرا که امکانات موجود در نواحی روستایی مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۲: ۱۴۳)

با توجه به شرایط مناطق روستایی منطقه از نظر برخورداری از خدمات، با توافق سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی خراسان ۳۶ نوع از خدمات و امکانات در قالب پرسشنامه گنجانده شد تا وضع موجود سکونتگاههای روستایی از نظر برخورداری یا محرومیت شناسایی شود. سپس با لحاظ امتیاز لازم بر اساس جمعیت و برخورداری از امکانات و خدمات در همه روستاها، روستاهای دارای امتیاز بیشتر انتخاب شدند. سپس بر اساس معیارهای محیطی، اقتصادی، اجتماعی، اداری-سیاسی، وضعیت راه دسترسی و سوابق تاریخی به انتخاب روستاهای حوزه، مجموعه و منظومه و همچنین مراکز آنها اقدام شده است. به این صورت که پس از شناخت روستاهای حوزه و مراکز آنها، از به هم پیوستن چند حوزه یک مجموعه و نهایتاً از به هم پیوستن چند مجموعه یک منظومه شناسایی شده است. در بیشتر موارد، مراکز دهستانها به دلیل برخورداری از امکانات بیشتر به عنوان مراکز مجموعه‌ها انتخاب شده‌اند، اما مواردی نیز بوده است که روستای دیگر به عنوان مرکز مجموعه تعیین شده است. مراکز منظومه از شهرهای منطقه که دارای معیارهای لازم در برخورداری از امکانات و خدمات برتر بوده‌اند، تعیین شده‌اند.

بررسی وضع موجود جمعیت و خدمات روستایی:

شهرستان سرخس یکی از شهرستانهای شمال شرقی استان خراسان از شمال و شرق به کشور ترکمنستان، از غرب به شهرستان مشهد و از جنوب به شهرستان تربت جام محدود می‌باشد. مساحت شهرستان ۵۴۴۷ کیلومتر مربع (۲/۲ درصد وسعت استان) است. در جدیدترین تقسیمات سیاسی، شهرستان سرخس دارای یک نقطه شهری و ۹۱ آبادی دارای سکنه با ۸۵۰۴ خانوار جمعیت ساکن می‌باشد. (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۲)

بر اساس اطلاعات جدول شماره ۲، فقط ۲/۹ درصد جمعیت روستایی در آبادیهای کمتر از ۲۰ خانوار ساکن هستند. بیشترین تمرکز جمعیت از نظر تعداد آبادی در آبادیهای بین ۵۰ تا ۹۹ خانواری (۲۳ درصد) و از نظر تعداد جمعیت بین روستاهای ۱۰۰ تا ۴۹۹ خانواری با ضریب ۶۴/۷ درصد می‌باشد. در حالی که این آبادیها ۲۵ پارچه - ۲۷/۴ درصد کل آبادیها- بوده‌اند. در مجموع ۹۰/۷ درصد جمعیت روستایی شهرستان در ۴۷ پارچه

آبادی ۵۰ تا ۹۹۹ خانواری ساکن هستند، به عبارتی با توجه و تمرکز بر ۵۱/۶ درصد آبادیها ۹۰/۷ درصد جمعیت روستایی تحت پوشش قرار می گیرند.

جدول ۱- توزیع و تراکم جمعیت روستایی شهرستان سرخس به تفکیک دهستان (۱۳۸۱)

بخش	دهستان	جمعیت (خانوار)	مساحت	تراکم (خانوار)	مرکز دهستان	تعداد آبادی	آبادی بالای ۱۰ خانواری
مرکزی	تجن	۱۹۵۲	۹۶۰	۲	سنگر	۱۷	۱۲
	خانگیران	۱۰۴۲	۱۵۴۸	۰/۷	گنبدلی	۱۱	۱۰
	سرخس	۲۲۸۸	۷۴۷	۳/۱	کندکلی	۱۲	۱۲
مرزداران	پل خاتون	۱۱۸۱	۵۰۴	۲/۳	پس کمر	۲۲	۱۷
	گل‌بی‌بی	۱۱۷۶	۵۴۸	۰/۵	یزنگان	۱۳	۱۲
	مرزداران	۸۶۵	۱۱۴۰	۰/۷	مرزداران	۱۵	۱۱
جمع		۸۵۰۴	۵۴۴۷	۱/۵۶	-	۹۱	۷۴

جدول ۲- توزیع جمعیت در سکونتگاههای روستایی شهرستان سرخس در طبقات مختلف (۱۳۸۱)

طبقات جمعیتی (خانوار)	تعداد آبادی	درصد	جمعیت	درصد
کمتر از ۱۰	۱۷	۱۸/۷	۷۷	۰/۹
۱۰ تا ۱۹	۱۰	۱۱	۱۶۶	۲
۲۰ تا ۴۹	۱۷	۱۸/۷	۵۵۷	۶/۵
۵۰ تا ۹۹	۲۱	۲۳	۱۵۴۴	۱۸/۲
۱۰۰ تا ۲۴۹	۱۷	۱۸/۷	۲۸۷۸	۳۳/۹
۲۵۰ تا ۴۹۹	۸	۸/۸	۲۶۲۱	۳۰/۸
۵۰۰ تا ۹۹۹	۱	۱	۶۶۱	۷/۸
+۱۰۰۰	-	-	-	-

۱۰۰	۸۵۰۴	۱۰۰	۹۱	جمع
-----	------	-----	----	-----

سطح بندی سکونتگاههای روستایی شهرستان

به منظور تحقق راهبردهای قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۸۳-۱۳۷۹)، بندهای ۳، ۵ و ۷ از ماده ۱۳۷، فصل ۱۸ (عمران روستایی) که در آنها بر موارد زیر تأکید شده است. الف (بند ۳): تعیین ضوابط برای خدمات زیربنایی در محیط روستایی و سطح بندی و ارائه خدمات و تجهیز فضاهای روستایی کشور براساس طرحهای توسعه و عمران مصوب؛

ب(بند ۵): ساماندهی فضاها و سکونتگاههای روستایی به منظور توسعه هماهنگ و موزون فعالیتهای کشاورزی، خدماتی و صنعتی از طریق توزیع مناسب جمعیت و استقرار بهینه خدمات در محیطهای روستایی و حمایت از اجرای آن؛

پ(بند ۷) موظف شدن دولت در برخورداری سازی کلیه روستاهای بالای ۲۰ خانوار از راه مناسب، مدرسه، آب شرب بهداشتی، برق و تلفن، تأکید شده است و پس از بررسی وضع موجود نظام استقرار سکونتگاهها، شبکه خدماتی و شناسایی توان عملکردی سکونتگاهها براساس موقعیت جغرافیایی، جمعیت، امکانات موجود، شبکه ارتباطاتی - زیربنایی، تقسیمات سیاسی - اداری، مرکزیت سیاسی - اداری و با توجه به مسایل امنیتی - استراتژیکی، اقدام به سطح بندی سکونتگاههای روستایی در قالب منظومهها، مجموعهها، حوزهها و روستاهای اقماری گردید. (قانون برنامه سوم، ۱۳۷۸: ۷۳)

براساس مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران در دی ماه ۱۳۷۸ در ارتباط با ساماندهی فضاهای روستایی بر مبنای آستانه های جمعیتی و دسترسی ها، سه سطح متمایز شده که هر کدام به تناسب قلمرو تجهیز می شوند. این طرح به منظور توسعه هماهنگ و موزون فعالیتهای کشاورزی، صنعتی و خدماتی از طریق توزیع مناسب جمعیت و استقرار بهینه خدمات در محیط روستایی و حمایت از اجرای آن تهیه می شود. (وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۷۸: ۸)

سطح پایه در سلسله مراتب مذکور، حوزه های روستایی است که بعضاً تعدادی از آنها از مرکزیت برخوردارند و در قالب یک مجموعه قرار می گیرند. همچنین پوشش تعدادی از حوزهها و مجموعهها توسط کانونهای شهری یا روستا-شهری و یا بعضاً روستایی، منظومه ای را شکل می دهند.

این مسأله که جمعیت ساکن در یک منطقه به طور مؤثر از یک نوع خدمات موجود یا کارکرد اقتصادی استفاده خواهد کرد، به عوامل گوناگون بستگی دارد. این عوامل به سه دسته زیر تقسیم می‌شود:

۱. عوامل فضایی که مربوط به مسافت هستند؛

۲. عوامل اجتماعی و اقتصادی که مربوط به ساختار جامعه است؛

۳. عوامل سازمانی که به نقاط عرضه مربوط می‌شود. (مهندسان مشاور DHV از هلند، ۱۳۷۵: ۱۶۵)

براین مبنا، آستانه‌های توسعه در مناطق روستایی متناسب با سطح بندی فضا به قرار زیر است:

الف) حوزه روستایی: حوزه روستایی، از اجتماع چند آبادی هم جوار (۵ تا ۱۰ آبادی) در یک حوزه جغرافیایی پیوسته و محدود شکل گرفته که دارای دو تا پنج هزار تن جمعیت است. شعاع پوشش مرکزیت حوزه حداکثر ده کیلومتر و وسعت آن کمتر از سیصد کیلومتر مربع است. خدماتی خاص برای مرکزیت حوزه در نظر گرفته شده و برای دسترسی آسان سکونتگاههای اقماری به آنها، راههای دسترسی باید تأمین و تجهیز شود. (وزارت جهادسازندگی، ۱۳۷۸: ۴۹)

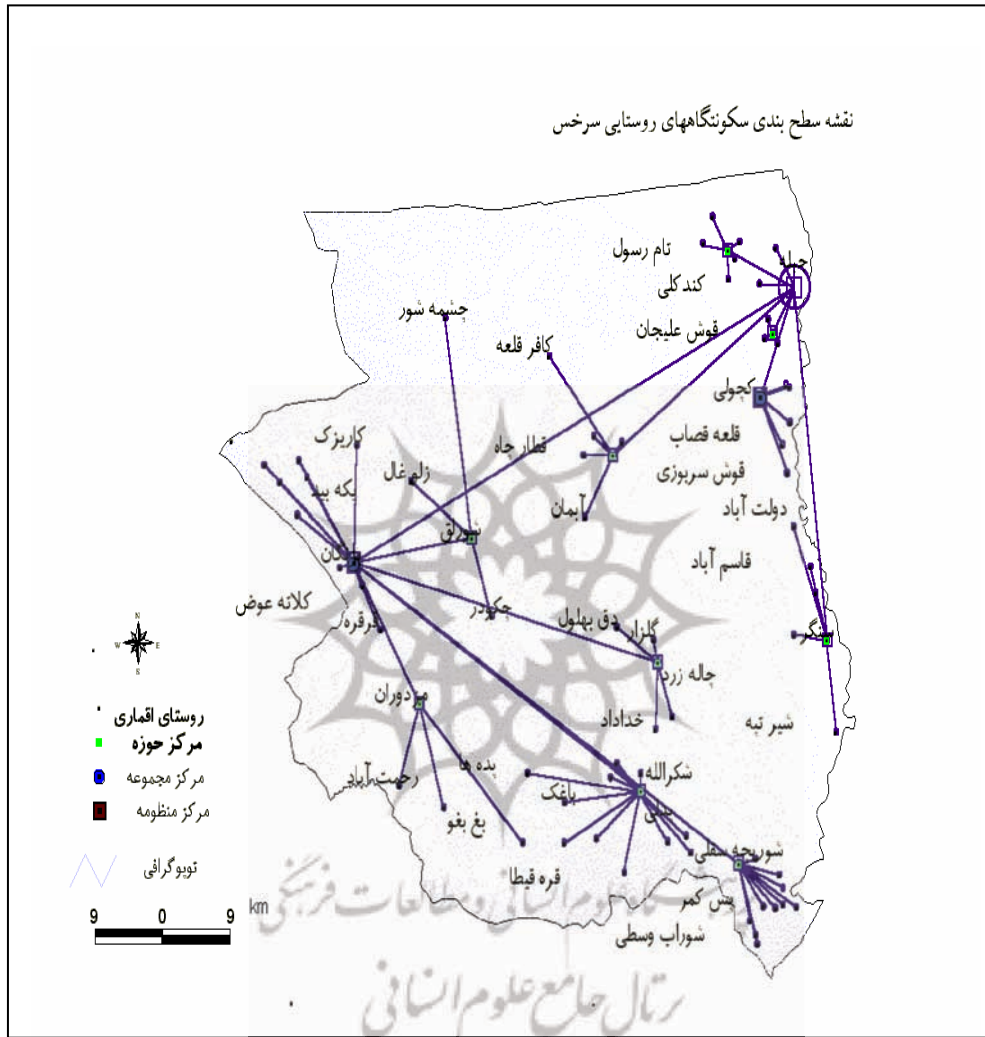
ب) مجموعه روستایی: مجموعه‌های روستایی، تجمعی از چند حوزه روستایی است که به دلایلی به هم پیوسته و وابسته‌اند. قلمرو مجموعه‌ها غالباً منطبق با محدوده بیشتر دهستانها است و جمعیت تحت پوشش آنها حداکثر ده هزار تن است. اگرچه برخی از آنها، تحت شرایطی بیش از ده هزار تن جمعیت دارند. مرکزیت مجموعه‌ها از موقعیت مکانی - جغرافیایی مناسب با قابلیت‌های پوششی بهتر برخوردار بوده و عمدتاً دارای جمعیت قابل توجه هستند. براساس استاندارد خدمات رسانی، سطوح میانی در سلسله مراتب خدمات در مراکز مجموعه‌ها استقرار می‌یابند. به‌طور کلی، محیط روستایی کشور متشکل از ۲۵۰۰ تا ۳۰۰۰ مجموعه روستایی است که هر کدام به طور متوسط سه حوزه روستایی و ۲۵ تا ۳۰ آبادی را دربر می‌گیرد.

پ) منظومه روستایی: وسیعترین قلمرو فضایی برای پوشش خدماتی در محیط روستایی، منظومه است که با مرکزیت یک کانون شهری، روستا-شهری یا روستایی شکل می‌گیرد. بدین ترتیب منظومه‌ها، تعدادی مجموعه و حوزه روستایی پیرامون یک کانون برتر جمعیتی است که با جمعیتی بین ۲۰ تا ۴۰ هزار تن، حدود ۵۰ تا ۱۰۰ آبادی را تحت پوشش قرار داده و مرکزیت آن از بالاترین سطح خدماتی براساس استاندارد خدمات رسانی برخوردار می‌شود. قلمرو منظومه تا حدودی منطبق با محدوده بخشها در تقسیمات اداری - سیاسی کشور است. محیط روستایی کشور، با حدود ۸۰۰ منظومه سامان می‌یابد که مرکزیت این فضاها، کانونهای شهری موجود و

آتی است و بدین ترتیب، منظومه‌ها بستر توسعه هماهنگ شهری و روستایی و حلقه اتصال نظام شهری با محیط روستایی خواهند بود. (بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸: ۳۷)

بدیهی است سکونتگاههای اقماری یا وابسته به حوزه، مجموعه و منظومه به دیگر سکونتگاهها خدمت نمی‌دهند و خدمات مورد نیاز خود را از مراکز بالاتر - بسته به فاصله، سهولت دسترسی و ... تأمین می‌کنند. البته در این سکونتگاهها بسته به جمعیت مستقر در آنها خدمات ساده و اساسی استقرار می‌یابند. تقریباً کلیه سکونتگاههای کمتر از ۲۰ خانوار جمعیت اقماری هستند و از موقعیت جغرافیایی - ارتباطی مناسبی در ارتباط با دیگر سکونتگاهها برخوردار نیستند. اگرچه برخی از آنها با جمعیتی بیش از ۱۰۰ خانوار به دلیل عدم برخورداری از موقعیت جغرافیایی مناسب - استقرار در انتهای دره، حاشیه دهستانها و دوری از سکونتگاههای دیگر - به عنوان مراکز برتر نمی‌توانند معرفی شوند، ولی امکاناتی در حد یک حوزه و حتی مجموعه را نیاز دارند.

در نظام خدمات‌رسانی، منظومه بزرگترین سطح محسوب می‌شود، که بر اساس ملاکهای مختلف، از جمله، جمعیت، امکانات موجود، سهولت دسترسی و موقعیت جغرافیایی، قابلیت‌های رشد و توسعه در آینده، ضرایب اعمال شده، تقسیمات سیاسی - اداری و توپوگرافی و... مشخص می‌شود. ویژگیهای جغرافیایی و نحوه پراکندگی آبادیها و مجاورت با سایر نواحی منجر به شکل‌گیری تنها یک منظومه در شهرستان سرخس گردیده است. این منظومه، شهر سرخس، مرکز شهرستان سرخس است. با توجه به امکانات موجود و برنامه‌های در دست اجرا، سلسله مراتب خدمات‌رسانی در این منظومه به صورت مجموعه و حوزه‌ای است. شهر سرخس به‌عنوان مرکز اداری - سیاسی شهرستان، علاوه بر ایفای نقش و کارکردهایی در حد منظومه، دارای کارکردهای مجموعه و حوزه نیز خواهد بود. علاوه بر این، دو مجموعه کچولی و بزنگان تحت نفوذ منظومه شهر سرخس خواهند بود. همچنین دو حوزه کندکلی و قوش خزائی به دلیل نزدیکی به شهر، دسترس‌یاب، موقعیت جغرافیایی و جمعیت ساکن، در حوزه عملکردی منظومه شهر سرخس قرار گرفته‌اند.

جدول شماره ۳- آستانه های توسعه و خدمات مناسب برای فضاهای روستایی

بر اساس استانداردهای خدمات رسانی به محیط روستایی

خدمات مناسب برای تجهیز فضاهای روستایی	جمعیت مرکز (نفر)	آستانه جمعیتی (نفر)	فضای توسعه
مرکز آموزش فنی و حرفه ای X، مرکز بهداشتی-درمانی روستایی X با تسهیلات زایمانی و بهداشتکار دهان و دندان +، داروخانه، بیمارستان کوچک +، راه آسفالت X، ترمینال، دفتر پست و شبکه تلفن X، ناحیه صنعتی +، کتابخانه عمومی +، مجموعه فرهنگی و هنری X، سینما، مجموعه ورزشی +، رستوران و سالن پذیرایی، دفتر حفظ میراث فرهنگی، پمپ بنزین، صنایع سبک، مرکز خدمات روستایی X، تعمیرگاه ماشین آلات کشاورزی و وسائط نقلیه، مرکز آموزش و ترویج صنایع دستی و خانگی X، مراکز خرید و فروش کالا، فروشگاه تعاونی، بخشداری X، شهرداری X، حوزه انتظامی X، اداره ثبت احوال X، نمایندگی آموزش و پرورش X، دبیرستان X، مدرسه راهنمایی +، دبستان +، نهضت سوادآموزی X، مجتمع بهزیستی +	+۵۰۰۰	-۴۰۰۰۰ ۲۰۰۰۰	منظومه روستایی
دبیرستان X، مرکز بهداشتی-درمانی روستایی X، کشتارگاه بهداشتی +، مجتمع بهزیستی +، دفتر پست و مخابرات X، طرح بهسازی +، خانه سازمانی، کتابخانه +، مجموعه ورزشی روباز +، پارک بازی کودکان، بانک X، شرکت تعاونی روستایی، پمپ بنزین یا جایگاه مواد سوختی، دفتر دامپزشکی +، دفتر جهاد X، دهلداری X، مدرسه راهنمایی +، دبستان +، نهضت سوادآموزی X، داروخانه	-۵۰۰۰ ۲۰۰۰	-۱۰۰۰۰ ۵۰۰۰	مجموعه روستایی
آموزش قبل از دبستان، دبستان +، مدرسه راهنمایی +، دبیرستان + (در صورت وجود دبیر و امکانات)، خانه بهداشت X، شبکه آب آشامیدنی +، دفتر ترویج کشاورزی X، راه روستایی X، برق X، نمایندگی یا صندلیق پست X، مرکز تلفن X، طرح هادی +، امکانات ورزشی روباز +، شورای اسلامی، پاسگاه انتظامی X، نهضت سوادآموزی X، داروخانه، بانک X، شرکت تعاونی	-۲۰۰۰	-۵۰۰۰	حوزه روستایی
خدمات ساده شامل: دبستان +، خانه بهداشت X، آب آشامیدنی +، راه دسترسی X، برق X، تلفن X	-	-	روستاهای اقماری
خدمات ساده: خدماتی متناسب با اندازه جمعیت	-	-	روستاهای مستقل

نحوه سرمایه‌گذاری «فقط دولتی» است. + نحوه سرمایه‌گذاری «دولتی + خصوصی یا مشارکتی» است. مأخذ: طرح تحقیقاتی، مطالعه و بررسی الگوهای مراکز خدمات عمومی در روستاها گزارش مرحله اول، دفتر دوم بنیاد مسکن، معاونت فنی و برنامه‌ریزی

انتخاب روستاهای حوزه، مجموعه و منظومه و تعیین مراکز آنها بر اساس جمعیت و برخورداری از امکانات و خدمات و سپس بر اساس معیارهای محیطی، اقتصادی، اجتماعی، اداری - سیاسی، وضعیت راه دسترسی و سوابق تاریخی بوده است. در مجموع تعداد ۷۸ آبادی بالای ده خانوار با جمعیت حدود ۸۴۲۵ خانوار در قلمرو منظومه شهر سرخس واقع شده‌اند. هر چند ممکن است تحت پوشش قرار دادن حدود ۳۸ هزار تن جمعیت با توجه به وضعیت استقرار و پراکنندگی آنها، امری دشوار به نظر برسد، ولی در وضع موجود نقطه دیگری که بتواند به ایفای نقش منظومه پردازد، وجود ندارد. در مجموع شهرستان سرخس دارای یک منظومه، سه مجموعه و دوازده حوزه است که شش مرکز مجموعه و حوزه، مرکزیت سیاسی و اداری دهستان را دارا می‌باشند (شایان، ۱۳۸۲: ۲۱).

جدول شماره ۴- مراکز منظومه، مجموعه و حوزه در شهرستان سرخس

(*** مرکز شهرستان ** مراکز شهری * مرکز دهستان)

منظومه	مجموعه	حوزه	دهستان	تعداد آبادی تحت پوشش (بالای ۱۰ خانوار)	خانوار تحت پوشش
سرخس ***	سرخس	سرخس	سرخس	۲	۵۱۰
		کنده کلی *	سرخس	۷	۱۲۰۰
		قوش خزایی	سرخس	۵	۴۸۶
کچولی	کچولی	گنبدلی *	خانگیران	۶	۷۱۷
		کچولی	تجن	۶	۱۰۹۰
		سنگر *	تجن	۶	۹۲۵
		پس کمر *	پل خاتون	۱۱	۸۳۰
		پدلی	پل خاتون	۱۲	۶۱۵
		چاله زرد	خانگیران	۵	۳۲۰
		مرزداران *	مرزداران	۴	۲۹۱
بزنگان *	بزنگان				

۴۴۵	۴	مزداران	شورلق		
۱۰۳۰	۱۰	گل بی بی	بزنگان		
۸۴۲۵	۷۸	-	۱۲	۳	۱

نتیجه:

در مجموع شهرستان سرخس دارای یک منظومه، سه مجموعه و دوازده حوزه است که شش مرکز مجموعه و حوزه، مرکزیت سیاسی اداری دهستان است. با توجه به شرایط مناطق روستایی منطقه از نظر برخورداری از خدمات، تعداد ۳۶ خدمت با توافق سازمان مدیریت و برنامه ریزی خراسان در قالب پرسشنامه گنجانده شد تا وضع موجود سکونتگاههای روستایی از نظر برخورداری یا محرومیت شناسایی شود. در این راستا و نیز در جهت نیازسنجی - اولویت بندی، معیارهای زیر مورد توجه قرار گرفته اند؛

الف) توجه به خدماتی که در نواحی روستایی وجود دارند؛

ب) توجه به خدماتی که با سرمایه دولتی یا دولتی - مشارکتی بایستی در نواحی روستایی مستقر شوند؛

پ) اولویت خدماتی که اهمیت خاصی در توسعه دیگر خدمات یا اقتصاد منطقه دارند؛

ت) در اولویت بندی مراکز منظومه، مجموعه و حوزه، جمعیت تحت پوشش هر کدام مد نظر قرار گرفته اند؛

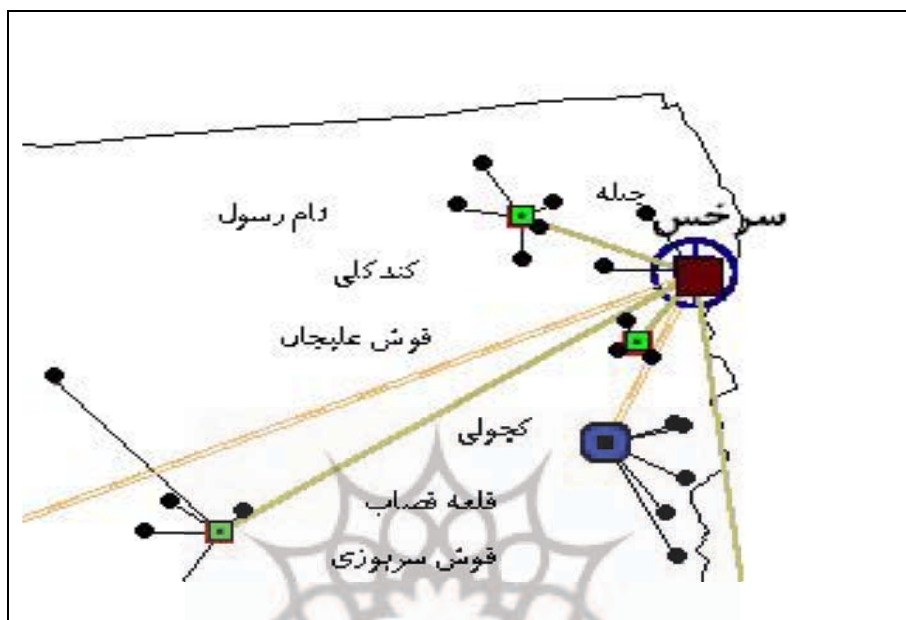
ث) در نیازسنجی آبادیهای اقماری براساس توافق با سازمان مدیریت و برنامه ریزی و نیز ضرورت مسأله، امکانات آب بهداشتی، برق، تلفن، راه و دبستان در نظر گرفته شده است که البته از آنجا که تقریباً ۱۰۰٪ آبادیهای بالای بیست خانوار از دبستان برخوردار هستند، نیازی به اولویت بندی دبستان وجود ندارد. در خصوص راه نیز ملاک محرومیت، نداشتن راه آسفالت و شوشه - شنی بوده است.

مهمترین نیازهای خدماتی مراکز خدمات رسانی شهرستان و نیز مکانیابی نیازها در جدول شماره (۳) ارائه شده است. بدیهی است استقرار نیازهای فوق در سطح مراکز سه گانه باید همزمان انجام شود. یعنی نخست از مراکز منظومه آغاز نشود تا آثار منفی از جمله مهاجرت بی رویه را تشدید کند. از سوی دیگر در درون هر رده

(منظومه، مجموعه و حوزه) اولویت زمانی در خدمات‌رسانی مربوط به مراکزی بایستی باشد که جمعیت تحت پوشش بیشتری دارند.

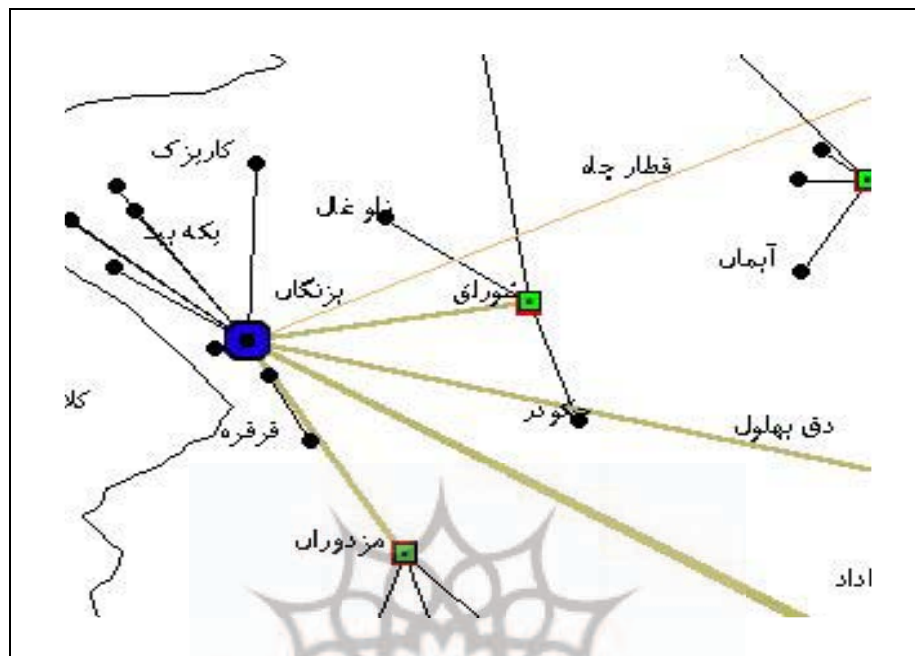

مرکز منظومه (سرخس)

مرکز مجموعه (بزنگان)

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

یادداشت‌ها

این تحقیق در قالب طرح پژوهشی "بهنگام‌سازی سطح‌بندی سکونتگاه‌های روستایی استان خراسان" در دانشگاه فردوسی مشهد انجام گردیده و از آقای دکتر حمید شایان به‌عنوان مجری طرح تشکر و قدردانی می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع و مآخذ

۱. آسایش. حسین، برنامه ریزی روستایی در ایران، رشته جغرافیا، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ اول ۱۳۷۵.
۲. بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، طرح تحقیقاتی، مطالعه و بررسی الگوهای مراکز خدمات عمومی در روستاهای، گزارش مرحله اول، دفتر دوم، معاونت فنی و برنامه ریزی ۱۳۷۸.
۳. پاپلی یزدی. محمدحسین، سطح بندی سکونتگاههای روستایی خراسان، دانشگاه فردوسی مشهد ۱۳۷۵.
۴. سازمان مدیریت و برنامه ریزی خراسان، آمارنامه استان سال ۱۳۸۰، معاونت آمار و اطلاعات، ۱۳۸۱.
۵. سازمان مدیریت و برنامه ریزی خراسان، آمارنامه استان سال ۱۳۸۱، معاونت آمار و اطلاعات، ۱۳۸۲.
۶. سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ۱۳۷۸.
۷. شایان. حمید، بهنگام سازی طرح سطح بندی سکونتگاهی خراسان، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۲.
۸. کامران. فریدون، توسعه و برنامه ریزی روستایی، تهران، انتشارات آوای نو، ۱۳۷۴.
۹. مطیعی لنگرودی. سیدحسن، برنامه ریزی روستایی با تأکید بر ایران، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۸۲.
۱۰. مهندسین مشاور از هلند، رهنمودهایی برای برنامه ریزی مراکز روستایی، ترجمه سید جواد میر و دیگران، مرکز D.H.V تحقیقات مسائل روستایی، تهران، ۱۳۷۱.
۱۱. وزارت جهاد سازندگی، ساماندهی فضاها و مراکز روستایی، معاونت عمران و صنایع روستایی، اداره کل بهسازی و مسکن روستایی، ۱۳۷۸.
۱۲. وزارت مسکن و شهرسازی، آیین نامه نحوه بررسی و تصویب طرحهای توسعه و عمران محلی، ناحیه ای، ملی و مقررات شهرسازی و معماری کشور، دبیرخانه شورای عالی شهرسازی و معماری، تهران، مؤسسه فرهنگی هنری ثمین، ۱۳۷۹.
۱۳. یاسوری. مجید، تعیین درجه توسعه شهرستانهای استان خراسان، سازمان برنامه و بودجه استان خراسان، ۱۳۸۲.